

วัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบ : ความเป็นมาและการดำรงอยู่*

รุ่งอรุณ กุลอาร์ง**

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจและศึกษาความเป็นมาของวัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานคร และปัจจัยที่ส่งเสริมให้วัดกับมัสยิดดำรงอยู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยวิธีการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์และการสำรวจ ผลการวิจัยพบว่า วัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานครมีประวัติความเป็นมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีที่เริ่มมีวัดแสนแสบ (วัดแสนสุขในปัจจุบัน) บริเวณทุ่งแสนแสบ แล้วจึงมีสุเหร่าบ้านครัว (มัสยิดยามีอุลคือยริยะห์ในปัจจุบัน) ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ครั้นถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เมื่อมีการขุดคลองแสนแสบเป็นทางคมนาคมจึงมีการสร้างวัดกับมัสยิดเพิ่มขึ้น จนถึงรัชกาลปัจจุบัน ซึ่งมีวัดในพระพุทธศาสนาประเภทวัดราษฎร์ ๑๑ แห่ง กับมัสยิดในศาสนาอิสลาม ๒๕ แห่ง รวม ๓๖ แห่ง ทั้งนี้มีปัจจัยที่ส่งเสริมให้วัดกับมัสยิดเหล่านั้น ดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน คือ ปัจจัยทางวัฒนธรรมด้านต่างๆ ทั้งประวัติศาสตร์เมื่อมีการขุดคลองแสนแสบ ด้านสังคมของคนไทยกับมุสลิมเมื่อมีมุสลิมเข้ามาในท้องถิ่นแสนแสบ ด้านการนับถือพระพุทธศาสนา ศาสนาอิสลาม และด้านศิลปะของวัดกับมัสยิดสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีความเจริญสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบันอันทำให้เกิดเป็นต้นแบบของการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข เข้มแข็ง มั่นคง ของคนในสังคมที่มีการนับถือศาสนาต่างกัน ในกรุงเทพมหานคร

* บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่อง **คลองแสนแสบ: การศึกษาความหลากหลายทางศิลปวัฒนธรรมของศาสนสถาน** เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๒ ที่ผู้วิจัยได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เจลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

** นักวิจัย P ๗ ประจำสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Buddhist Monasteries and Muslim Mosques

Beyond Saensaeb Canal :

Emergence and Existence*

*Rungaroon Kulthamrong***

Abstract

This research article aims to explore and study the history of the emergence of Buddhist monasteries and Muslim mosques established along Saensaeb Canal in Bangkok. As well, the contributing factors in the continuation of the co-existence of these religious sacred places for worship and ceremony during the Rattanakosin period has been explored using historical research methodology and a physical survey. The research finds that the history of the emergence of monasteries and mosques began in the Thonburi period with the establishment of Saensaeb Temple (or Saen Suk Temple) in the area of the Saensaeb rice field, and then the Bankrua Mosque was erected (or Jamiulkhoyriyah Musjid) during the reign of King Rama I of the Rattanakosin period. From the reign of King Rama III onwards, after digging the Saensaeb Canal as a channel for transportation, many monasteries and mosques have been constructed until the present reign. There are a total of 36 religious places along the canal, 11 are community Buddhist monasteries and 25 are Muslim mosques.

* This article is part of the research report on **SaenSaep Canal: A Study of Cultural of the Arts in Religious Place**. The Research was supported by Fund of Chulalongkorn University.

** Researcher p 7, Institute of Thai Studies, Chulalongkorn University.

A number of factors have contributed to the emergence and continuation of peaceful relations between those monasteries and mosques, such as historical and socio-cultural factors that have existed since the construction of Saensab Canal; social harmony between Thai and Muslim people in the community; religious commitment of residents; and the relationship of artistic interest and spiritual direction between monasteries and mosques in the Rattanakosin period. An environment that fosters social relationships of both religious and cultural groups is reflected in the model of peaceful and harmonious interaction between people of different religious and spiritual beliefs in this Bangkok community.

เมื่อวันที่ ๑๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช เสด็จฯ โดยเรือยนต์ของกองพันทหารช่าง
ที่ ๑ รักษาพระองค์ จากท่าเทียบเรือวังสระปทุมไปตามลำคลอง
แสนแสบ เพื่อทอดพระเนตรบริเวณน้ำท่วมและการสร้างทำนบ
คลองแสนแสบของหน่วยทหารช่างตามโครงการพระราชดำริ

คลองแสนแสบ : โบราณสถานแห่งการใช้สอย

คลองแสนแสบคือ โบราณสถานประเภทคลองขุดใหม่ ณ พึ่งแสนแสบ
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเริ่มขุดต้นคลองตั้งแต่หัวหมาก กรุงเทพมหานคร ไปจนถึง
ปลายคลองที่คลองบางขนาก จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นคลองขุดใหม่ที่ยาวที่สุด รวมเป็น
ระยะทางยาว “๑,๓๓๗ เส้น ๑๙ วา ๒ ศอก กว้าง ๖ วา ลึก ๔ ศอก เมื่อรัชสมัย

๑ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร จ/ร ๑๖๕๒ (๒๘๓๐๕) ภาพพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรคลองแสนแสบ (๑๙ ตุลาคม ๒๕๒๖)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๐ - ๒๓๘๓^๒ เพื่อเชื่อมต่อการเดินทางระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาในภาคกลางกับแม่น้ำบางปะกง ในภาคตะวันออก

การขุดคลองแสนแสบมุ่งประโยชน์ใช้สอยตั้งแต่เริ่มแรกในการสงคราม ไทย - เวียดนามที่มีการขนส่งอาวุธ อาหาร กำลังพล สมัยต่อมาก็ยังคงเป็นประโยชน์ การใช้สอยต่างๆ ในสังคมไทย ทั้งการเมือง การปกครอง การขนส่ง การค้าขาย การเกษตรกรรม การชลประทาน และการคมนาคมของผู้คนที่โดยสารทางเรือจาก กรุงเทพมหานครไปถึงคลองบางขนาก จังหวัดฉะเชิงเทรา

แนวคลองแสนแสบครอบคลุมขอบเขตทางตะวันออกของกรุงเทพมหานคร กับจังหวัดฉะเชิงเทรา เริ่มนับต้นคลองที่คลองบางลำพูกับคลองโองอ่างมาบรรจบกันตั้งแต่วังสระปทุมเป็นต้นมาถึงเขตหนองจอกผ่านเข้าจังหวัดฉะเชิงเทราที่ตำบลศาลาแดง แล้วไปตำบลบางน้ำเปรี้ยวในอำเภอบางน้ำเปรี้ยวที่เป็นปลายคลองแสนแสบ ซึ่งเชื่อมต่อกับคลองบางขนากในตำบลบางขนาก อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา ออกแม่น้ำบางปะกง ดังรายละเอียดในแผนที่แสดงแนวคลองแสนแสบเมื่อรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ข้างล่างนี้

^๒ ปิยนาด บุนนาค ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ธาดานิติ, **คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕)** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓๓.

ปัจจุบันการเดินทางโดยเรือประจำทางในคลองแสนแสบกลางกรุงเทพมหานครจากคลองโพงอ่างออกไปทางทิศตะวันออกเริ่มต้นที่สะพานผ่านฟ้าลีลาศท่าแรกคือ ท่าผ่านฟ้าลีลาศ มุ่งไปท่าสะพานเจริญราษฎร์ (ตลาดโบ๊เบ๊) ท่าสะพานเจริญผล (บรรทัดทอง) ท่าสะพานหัวช้าง (ราชเทวี) ท่าประตูน้า (ราชดำริ) ท่าชิดลม ท่าสะพานวิฑู ท่าวัดมักกะสัน... ท่า มศว. ประสานมิตร... ท่าวัดใหม่ช่องลม ท่าสุเหร่าบ้านดอน... ท่าวัดกลาง... ท่าเขตบางกะปิและท่าสุดท้ายคือ ท่าวัดศรีบุญเรืองในเขตบางกะปิ ต่อจากนั้นไม่มีการเดินเรือประจำทางเลยตลอดคลองแสนแสบ และเมื่อเข้ากรุงเทพฯ ก็เริ่มเข้าจากเขตบางกะปิที่วัดศรีบุญเรือง มุ่งไปท่าเขตบางกะปิ ท่าวัดกลาง ท่าสุเหร่าบ้านดอน ท่าวัดใหม่ช่องลม...ท่าวัดมักกะสัน...จนถึงท่าผ่านฟ้าลีลาศ

จะเห็นได้ว่า ท่าเรือดังกล่าว มีทั้งท่าเรือที่ขึ้นไปวัดและสุเหร่า ซึ่งเป็นสถานที่ทางพระพุทธศาสนาและศาสนาอิสลามริมคลองแสนแสบรวม ๕ แห่งคือ วัดมักกะสัน วัดใหม่ช่องลม วัดกลาง วัดศรีบุญเรือง และสุเหร่าบ้านดอน

ภาพบรรยากาศภายในเรือโดยสารประจำทางคลองแสนแสบ

จากความเป็นมาและความสำคัญของคลองแสนแสบจากอดีตจนถึงปัจจุบัน จึงทำให้ผู้เขียนสนใจศึกษาวัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานครปัจจุบัน โดยวิธีการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์และการสำรวจว่า มีวัดกับมัสยิดอะไรบ้าง มีความเป็นมาอย่างไร มีปัจจัยอะไรส่งเสริมให้วัดกับมัสยิดดำรงอยู่สืบมาจนถึงปัจจุบัน เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพื้นฐานทางวัฒนธรรมของสังคมไทยบริเวณโบราณสถานคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานคร อันก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาคลองแสนแสบต่อไป

ดังความในพระราชดำรัสของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เมื่อทรงเปิดการสัมมนาวัฒนธรรมสองฝั่งคลองแสนแสบ ณ ศาลาการเปรียญ วัดหนองจอก กรุงเทพมหานคร ในวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๓ มีความตอนหนึ่งว่า “...ตามที่ได้รับฟังรายงานจากรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการว่า จะหาแนวทางในการพัฒนาคลองแสนแสบโดยใช้วิธีพื้นฐานทางวัฒนธรรม นับเป็นวิธีที่แยบคาย เพราะวัฒนธรรมเป็นวิถีชีวิตประชาชนอยู่แล้ว...”^๙

การวิจัยเกี่ยวกับคลองแสนแสบที่ผ่านมา มีการวิจัยทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับคลองในกรุงเทพฯ การวิจัยทางกายภาพของคลองแสนแสบ น้ำ การใช้สอยสิ่งแวดล้อม คุณภาพชีวิต การคมนาคม ทัศนคติด้านต่างๆ ฯลฯ แต่ยังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับวัด มัสยิดริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานคร ซึ่งมีความโดดเด่นมากเมื่อมีโอกาสเดินทางโดยเรือประจำทางในคลองแสนแสบกลางกรุงเทพมหานครในปัจจุบัน

บทความวิจัยนี้ ผู้เขียนจึงเสนอการศึกษาออกเป็น ๒ ประเด็นคือ ความเป็นมาและสภาพปัจจุบันของวัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานคร และปัจจัยที่ส่งเสริมให้วัดกับมัสยิดดำรงอยู่ร่วมกันมาตลอดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ความเป็นมาของวัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบ

วัด มีความหมายตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒ ว่า

^๙ มติชน วันที่ ๙ มกราคม ๒๕๕๓ หน้าพิเศษ.

น. สถานที่ทางศาสนา โดยปรกติมีโบสถ์ วิหาร และที่อยู่
ของสงฆ์หรือนักบวช เป็นต้น, วัดราชภู^๑ น. วัดที่ได้รับพระราชทาน
ที่วิสุงคามสีมา แต่มิได้เข้าบัญชีเป็นพระอารามหลวง...วัดหลวง
(ปาก) น. พระอารามหลวง, วัดที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสร้าง หรือ
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้าจำนวนในบัญชีเป็นพระอาราม
หลวง^๒

มัสยิด มีความหมายตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒ ว่า

น. สถานที่ซึ่งอิสลามิกชนใช้เป็นที่พักบิณฑบาตพิธีกรรมทาง
ศาสนาอิสลาม, สุเหร่าก็เรียก^๓

จากความหมายของวัดกับมัสยิดในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.
๒๕๕๒ จะสังเกตได้ว่า วัดกับมัสยิดเป็นสถานที่ทางศาสนา วัดประกอบด้วยโบสถ์
วิหาร ที่อยู่ของสงฆ์ ซึ่งหมายถึงวัดในพระพุทธศาสนา มี ๒ ประเภทคือ วัดราชภู^๑
และวัดหลวงหรือพระอารามหลวง มัสยิดหรือสุเหร่านั้นเป็นสถานที่ทางศาสนาอิสลาม
ของอิสลามิกชนที่ใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาอิสลาม

วัดกับมัสยิดในบทความวิจัยนี้ผู้เขียนหมายถึง วัดในพระพุทธศาสนาของ
พุทธศาสนิกชนที่ใช้ประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา และสุเหร่าหรือมัสยิดใน
ศาสนาอิสลามของอิสลามิกชน ซึ่งตั้งอยู่ริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานครสมัย
กรุงรัตนโกสินทร์

จากการศึกษาประวัติความเป็นมาของวัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบ พบว่า
มีหลักฐานลายลักษณ์อักษร สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ กล่าวถึง วัดกับสุเหร่า (มัสยิด) ริมคลอง
แสนแสบ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ว่า

...มีบ้านเรือนเรียงรายมาจนถึงหนองจอกเป็นหมู่ใหญ่

^๑ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒ (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์,
๒๕๕๖), หน้า ๑๐๕๙.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๔.

... เห็นวัดสักวัดเดียวเท่านั้น เพราะแถบนี้เป็นบ้านแขก...
ถึงตำบลคุ้มสุหร่ายใหญ่ดูเป็นกำลังบริบูรณ์ บ้านเรือนผู้คนเต็ม
ตลอด แถบนี้ดูมีไทยมากขึ้น... ได้เรียกมาถามได้ความว่าเป็น
เมืองมิน... ไม่ช้านักผ่านบ้านแขกสุหร่ายแขกอีก ๒ แห่งถึงแสนแสน
ตอนนอกนี้ไม่มีบ้าน... ระยะนี้มาถึงคลองต้นมีวัดขึ้นใหม่ ๒ วัด
อีกวัดหนึ่งเจ้าชายงามสรรเสริญว่าดี ชื่อ**วัดศรีบุญเรือง** แต่โบสถ์
ก็เป็นขึ้นใหม่ เห็นจะดีในฐานะการเปรียญ ในเข้ามาอีกวัดหนึ่งเป็น
อย่างลักษณะตามเคย... ถึง**วัดติก**อยู่ต่อแขวงคลองต้นกับ
บางกะปิ... ได้ชื่อว่าตึกนั้น เพราะกุฏิเป็นตึก... โบสถ์เล็กๆ อย่างเก่า
แต่ปฏิสังขรณ์ ว่ามีพระสีลาถึง ๓ องค์แต่ไม่งาม..^๖

จากพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระองค์
เสด็จประพาสหัวเมืองฉะเชิงเทราทางรถไฟ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับพระนคร
ทางเรือลงมาตามลำคลองแสนแสบ พระองค์ทรงบรรยายสภาพวัดและสุหร่าย
หลายแห่งริมคลองแสนแสบเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ นั้นว่า มีทั้งวัดในพระพุทธศาสนาและ
สุหร่ายหรือมัสยิดในศาสนาอิสลาม เช่น วัดศรีบุญเรือง วัดติก ส่วนสุหร่ายนั้น ไม่ได้
มีการกล่าวชื่อไว้เลย ซึ่งปรากฏหลักฐานเป็นวัดกับมัสยิดมาจนถึงปัจจุบัน ดังนั้น ผู้เขียน
จึงจำแนกประวัติความเป็นมาของวัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบตามการสำรวจสภาพ
ดังนี้

วัดในพระพุทธศาสนา

วัดที่ตั้งอยู่ริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานคร รวมพื้นที่ ๖ เขต มีวัด
ตั้งอยู่ในเขตบางกะปิมากที่สุด จำนวน ๔ แห่ง เขตมีนบุรี ๓ แห่ง และเขตพญาไท
เขตห้วยขวาง เขตพระโขนง เขตหนองจอก เขตละ ๑ แห่ง รวม ๑๑ แห่ง คือ

บริเวณริมคลองแสนแสบฝั่งเหนือ (ทิศเหนือคลอง) เรียงลำดับจากเขต
ปทุมวันถึงเขตหนองจอก มีจำนวน ๕ แห่ง ซึ่งมีประวัติความเป็นมาพอสังเขป ดังนี้

^๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **เสด็จประพาสคลองแสนแสบ** (กรุงเทพฯ:
สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๕๕), หน้า ๘ - ๑๐.

๑. วัดดิสทงหาราม

วัดนี้ตั้งอยู่ในเขตพญาไท ทิศใต้ติดคลองแสนแสบ สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ เดิมชื่อวัดมัทกะสัน ที่เรียกตามชื่อสถานียรถไฟมัทกะสัน ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ พ.ศ. ๒๔๘๕ จึงเปลี่ยนชื่อวัดใหม่ตามชื่อผู้บริจาคทรัพย์พัฒนาวัด

๒. วัดใหม่ช่องลม

วัดนี้ตั้งอยู่ในเขตห้วยขวาง ทิศใต้ติดคลองแสนแสบ สร้างขึ้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑

๓. วัดจันทวงศาราม

วัดนี้ตั้งอยู่ในเขตบางกะปิ ทิศใต้ติดคลองแสนแสบ สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ เรียกกันว่า วัดกลาง

๔. วัดบำเพ็ญเหนือ

วัดนี้ตั้งอยู่ในเขตมีนบุรี ทิศใต้ติดคลองแสนแสบ สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗ เมื่อก่อนเรียกวัดนี้ว่า วัดบางเพ็งเหนือ ตามที่ตั้งฝั่งเหนือของคลองแสนแสบ มีชาวเวียงจันทน์ร่วมกันสร้างขึ้น แล้วนิมนต์พระกลุ่มตนปกครองวัด

๕. วัดแสนสุข

วัดนี้ตั้งอยู่ในเขตมีนบุรี ทิศใต้ติดคลองแสนแสบ สร้างในสมัยธนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๕ แต่เดิมเรียกวัดนี้ว่า วัดแสนแสบ ตามชื่อท้องที่ แล้วเปลี่ยนเป็นวัดแสนสุข ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล พ.ศ. ๒๔๘๗

ในบริเวณริมคลองแสนแสบฝั่งใต้มีวัดจำนวน ๖ แห่ง เรียงลำดับจากเขตพญาไทถึงเขตหนองจอก ซึ่งมีประวัติความเป็นมาพอสังเขป ดังนี้

๑. วัดภาชี

วัดนี้ตั้งอยู่ในเขตพระโขนง ทิศเหนือและทิศตะวันตกมีพื้นที่เป็นลักษณะชายธงติดคลองแสนแสบ สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๐ วัดภาชีตั้งชื่อตามประเภทเงินภาษีที่เป็นค่านำสินค้าเข้ากรุงเทพฯ แล้วนำเงินนั้นมาสร้างวัด สถานที่ในอดีตของวัดนี้ยังเคยเป็นสถานที่ประหารชีวิตด้วย

๒. วัดพระไกรสิทธิ์

วัดนี้ตั้งอยู่ในเขตบางกะปิ ทิศเหนือติดคลองแสนแสบ สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ ตั้งชื่อวัดน้อยตามชื่อผู้สร้างคือ พระยาไกรสิทธิ์ (น้อย)

๓. วัดเทพศิลา

วัดนี้ตั้งอยู่ในเขตบางกะปิ สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๕ แต่เดิมมีชื่อว่า วัดตึก

๔. วัดศรีบุญเรือง

วัดนี้ตั้งอยู่ในเขตบางกะปิ ทิศเหนือติดคลองแสนแสบ สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๗๓ แต่เดิมชื่อว่า วัดหัวไผ่

๕. วัดบางเพ็งใต้

วัดนี้ตั้งอยู่ในเขตมีนบุรี ทิศเหนือติดคลองแสนแสบ สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๙๔ เดิมวัดนี้ชื่อว่า วัดบางเพ็งใต้ คู่กับวัดฝั่งตรงข้ามคือ วัดบางเพ็งเหนือ เนื่องจากพระวัดบางเพ็งเหนือป่วยเมื่อหายป่วยแล้วมีความเชื่อว่าหากอยู่วัดเดิมจะป่วยอีก ชาวบ้านจึงสร้างวัดใหม่ฝั่งตรงข้ามคลองให้ จึงเรียกว่า วัดบางเพ็งใต้ แล้วนิมนต์พระรูปนั้นมาปกครองวัด

๖. วัดหนองจอก

วัดนี้ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก ทิศเหนือติดคลองแสนแสบ สร้างในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ วัดนี้ชาวบ้านร่วมมือกันสร้างขึ้น

จากการสำรวจและการศึกษาสถานที่ตั้ง ชื่อ ประวัติความเป็นมาของวัดในพระพุทธศาสนาริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานคร พบว่า มีวัดทั้งหมด ๑๑ แห่ง ซึ่งเป็นวัดไทยฝ่ายมหานิกาย ประเภทวัดราษฎร์ทุกแห่ง มีการสร้างวัดแรกตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีคือ วัดแสนสุข เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๕ แล้วมีการสร้างวัดเพิ่มมากที่สุดจำนวน ๘ แห่ง คือ วัดบำเพ็ญเหนือ วัดศรีบุญเรือง วัดจันทวงศาราม วัดติสสงฆาราม วัดพระไกรสิทธิ์ วัดเทพลีลา วัดภาชี และวัดบำเพ็ญใต้ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ อันเป็นสมัยพระราชนิมิตการสร้างวัดในสมัยรัตนโกสินทร์ นอกจากนั้นมีอีก ๒ วัดคือ วัดใหม่ช่องลมและวัดหนองจอก ซึ่งสร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ หลังจากนั้นไม่พบว่าการสร้างวัดเพิ่มในสมัยต่อมาจนถึงปัจจุบัน

มัสยิดในศาสนาอิสลาม

มัสยิด แต่เดิมเรียกว่า สุเหร่า เป็นศาสนสถานของอิสลามิกชนในศาสนาอิสลาม มัสยิดเป็นคำศัพท์มาจากภาษาอาหรับว่า MUSJID ที่หมายถึง สถานที่โน้มกายลงพื้นเพื่อสักการะพระอัลลอฮ์ การสร้างมัสยิดเป็นสถานที่จำเป็นสำหรับชุมชนมุสลิม เพื่ออำนวยความสะดวกในการรวมคนและประกอบพิธีกรรมในศาสนาอิสลาม

มัสยิดในประเทศไทยมีการจดทะเบียนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ เป็นต้นมา มีกรุงเทพมหานครเป็นจังหวัดที่มีมัสยิดเป็นอันดับที่ ๕ จำนวน ๑๖๕ แห่ง รองจากจังหวัดปัตตานี จังหวัดนราธิวาส จังหวัดยะลา จังหวัดสงขลา^๑

^๑ ส่วนการทะเบียนทั่วไป สำนักบริหารงานทะเบียน กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย, **ประมวลสถิติงานการทะเบียน ปี ๒๕๔๒** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อสาธิตการพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๑๑๑.

ในจำนวน ๑๖๕ แห่งนี้ มีมัสยิดที่ตั้งอยู่ริมคลองแสนแสบ กรุงเทพมหานคร ในบริเวณพื้นที่ ๙ เขต มีมัสยิดตั้งอยู่ในเขตหนองจอกมากที่สุด จำนวน ๑๒ แห่ง เขตบางกะปิ ๓ แห่ง เขตมีนบุรี เขตบึงกุ่ม เขตคลองสามวา เขตละ ๒ แห่ง และเขตราษฎร์บุรี เขตวัฒนา เขตคันนายาว เขตสวนหลวง เขตละ ๑ แห่ง รวม ๒๕ แห่ง คือ

บริเวณริมคลองแสนแสบฝั่งเหนือ มีมัสยิดจำนวน ๑๑ แห่ง เรียงลำดับจากเขตราษฎร์บุรีถึงเขตหนองจอกซึ่งมีประวัติความเป็นมาพอสังเขป ดังนี้

๑. มัสยิดยามีอุลค็อยรียะห์ (มัสยิดบ้านครัว)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตราษฎร์บุรี สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ เรียกชื่อว่า สุเหร่ากองอาสาจาม เพราะผู้สร้างมัสยิดเป็นชาวจามหรือเขมรรุ่นแรก ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เรียกชื่อว่า สุเหร่าคลองนางหงส์และสุเหร่าเก่า แล้วจดทะเบียนเป็นมัสยิดเลขที่ ๓๔ พ.ศ. ๒๔๙๔ ในรัชกาลปัจจุบัน

๒. มัสยิดริวานันอิสลาม (มัสยิดคลองจั่น)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตวังทองหลาง

๓. มัสยิดยัมอียะตุ้ญมุสลิมิน (สุเหร่าแดง)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตคันนายาว สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๖๖ ผู้สร้างสร้างด้วยความยากลำบากจึงทาสีแดงไว้เพื่อเตือนความจำ แล้วเรียกว่า สุเหร่าแดง

๔. มัสยิดอัลสลาม (มัสยิดคลองกุ่ม)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตบึงกุ่ม เดิมชื่อว่า สุหร่ายบ้านสะพานสูง เนื่องจากด้านหน้ามัสยิดมีสะพานไม้สูง เพื่อใช้ข้ามคลองแสนแสบ เมื่อสะพานชำรุดจึงเรียกชื่อมัสยิดตามชื่อตำบลคลองกุ่มว่า มัสยิดคลองกุ่ม แล้วจดทะเบียนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ ในรัชกาลปัจจุบัน มีชื่อใหม่ว่า มัสยิดอัลสลาม

๕. มัสยิดยามิอูลมูบตาดี (มัสยิดบางเตยล่าง)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตคันนายาว สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๔๒ ผู้สร้างมีบรรพบุรุษเป็นผู้อพยพมาจากจังหวัดปัตตานี บริเวณมัสยิดอยู่ใกล้กับมัสยิดคลองกุ่ม (คลองบางเตย) แล้วจดทะเบียนเป็นมัสยิดเลขที่ ๑๘ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ ในรัชกาลปัจจุบัน

๖. มัสยิดอีตายาตุลอิสลามียะฮ์ (มัสยิดแสนแสบ)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตคลองสามวา สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ เรียกกันว่า สุเหร่าแสนแสบ จดทะเบียนเป็นมัสยิดเลขที่ ๑๗ พ.ศ. ๒๔๙๐ ในรัชกาลปัจจุบัน

๗. มัสยิดกามาลุลอิสลาม (มัสยิดทรายทองดินใต้)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตคลองสามวา มีมาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ คราวเสด็จประพาสคลองแสนแสบ มีการกองทรายกองใหญ่ไว้เพื่อสร้างสุเหร่า ชาวบ้านจึงเรียกสุเหร่านี้ว่า “สุเหร่าทรายทองดิน” และเป็นชื่อตำบลด้วยว่า ทรายทองดิน สืบมาจนถึงปัจจุบัน

๘. มัสยิดดาร์ลุลมุตตะกิน (มัสยิดคูขวาง)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตคลองสามวา มีมุสลิมจากสี่แยกมหานาคอพยพมาทำการเกษตรที่บ้านคู (บริเวณคลองแสนแสบที่คุดคู้) แล้วสร้างมัสยิดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๓๙ มีการจดทะเบียนเป็นมัสยิดเลขที่ ๕๘ พ.ศ. ๒๔๙๒

๙. มัสยิดดาร์ลุสซุนนี (มัสยิดกระทู้มทราย)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก มีการจดทะเบียนเป็นมัสยิด เลขที่ ๗๐ ในรัชกาลปัจจุบัน

๑๐. มัสยิดขอลาฮุดดิน (มัสยิดโรงเรียนศาสนศึกษา)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก

๑๑. มัสยิดดารุลนาอิม (สุเหร่าใหม่)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก

บริเวณคลองแสนแสบฝั่งใต้ มีมัสยิดจำนวน ๑๔ แห่ง เรียงจากเขตปทุมวัน ถึงเขตหนองจอก ซึ่งมีประวัติความเป็นมาพอสังเขป ดังนี้

๑. มัสยิดดารุลมุห์ซินีน (มัสยิดบ้านดอน)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตทวีวัฒนา เป็นมัสยิดที่สร้างโดยบรรพบุรุษจากจังหวัดปัตตานี บริเวณซอยบ้านดอน ถนนสุขุมวิท ๔๗ เมื่อมีผู้คนมากขึ้นจึงย้ายมาอยู่ที่บ้านต้นไทร แล้วยังคงเรียกมัสยิดเช่นเดิมว่า มัสยิดบ้านดอน

๒. มัสยิดยามีอุลอิสลาม (มัสยิดคลองตัน)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตสวนหลวง สร้างโดยมุสลิมที่อพยพมาจากสุเหร่าสามอินในปัจจุบัน โดยซื้อที่ดินบริเวณสามแยกคลองตันฝั่งด้านตะวันออกแล้วสร้างสุเหร่า

๓. มัสยิดชีรออุลอิบาดะห์ (มัสยิดพระรามเก้า)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตบางกะปิ จดทะเบียนเป็นมัสยิดเลขที่ ๗๖ ในรัชกาลปัจจุบัน

๔. มัสยิดยามีอุลอิสลาม (มัสยิดรามคำแหง)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตบางกะปิ มีชื่อเรียกหลายชื่อ เช่น สุเหร่าวัดตึก มัสยิดรามคำแหง มัสยิดหน้าราม อยู่บริเวณหมู่บ้านวัดตึก (วัดเทพศิลา) สร้างโดยชาวมุสลิมหลายกลุ่มที่อพยพมาจากบ้านสามอิน บ้านคลองตัน บ้านคลองกะจะ แต่เรียกสุเหร่ากันว่า บาแล เป็นอาคารไม้ชั้นเดียว ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ แล้วจดทะเบียนเป็นมัสยิดเลขที่ ๕๒ พ.ศ. ๒๔๙๒ ในรัชกาลปัจจุบัน

๕. มัสยิดอิดดฮาดรูลูมุดดิน (มัสยิดแสนแสน)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตมินบุรี สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
อานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ แล้วจดทะเบียนเป็นมัสยิดเลขที่ ๙ พ.ศ.
๒๔๙๔ ในรัชกาลปัจจุบัน

๖. มัสยิดอัลเอียะห์ซาน (มัสยิดศาลาตุ้)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตมินบุรี จดทะเบียนเป็นมัสยิดเลขที่ ๑๔ ในรัชกาลปัจจุบัน
พ.ศ. ๒๔๙๒

๗. มัสยิดนุรุลสะลาม (กูโบร์โต๊ะเยาะห์)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก เป็นมัสยิดที่จดทะเบียน เลขที่ ๒๘ ในรัชกาล
ปัจจุบัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒

๘. มัสยิดดารุสสะลาม (มัสยิดบาหยัน)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก แต่เดิมเป็นเพียงบาแล มีคหบดีชายที่นา
๕๐๐ ไร่ เพื่อสร้างมัสยิดนี้ มีการจดทะเบียนเป็นมัสยิดเลขที่ ๕๙ ในรัชกาลปัจจุบัน
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒

๙. มัสยิดอัลฮุสนา (มัสยิดเจียรดับ)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก

๑๐. มัสยิดดารุลคอยรอต (มัสยิดเจียรดับ)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก มีการจดทะเบียนเป็นมัสยิดเลขที่ ๑๒๐ เมื่อ
พ.ศ. ๒๕๐๑ ในรัชกาลปัจจุบัน

๑๑. มัสยิดอินดาร์ลมินา (มัสยิดหะยีมินา)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๙ ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อพยพมุสลิมจากเมืองปัตตานี มาตั้งถิ่นฐานและทำเกษตรกรรม ปลูกข้าว แล้วสร้างเรือนไม้สูงทำละหมาดและมี พัฒนาการสร้างมัสยิดต่อมาถึงปัจจุบัน ซึ่งได้จดทะเบียนมัสยิดเลขที่ ๓๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ ในรัชกาลปัจจุบัน

๑๒. มัสยิดฮาซานุดดิน (มัสยิดศาลาแดง)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ในบริเวณหมู่บ้านศาลาแดงใกล้เขตจังหวัด ฉะเชิงเทรา มีการประกอบอาชีพทำนา ถึงรัชกาลปัจจุบัน มีการจดทะเบียนเป็นมัสยิด เลขที่ ๓๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒

๑๓. มัสยิดนุรุลยะกิน (มัสยิดท่าไข่)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบัน โดยการแยกตัวออกมาจากมัสยิดฮาซานุดดิน (มัสยิด ศาลาแดง) แล้วจดทะเบียนเป็นมัสยิดเลขที่ ๑๐๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓

๑๔. มัสยิดดารุ้ลกอณี (มัสยิดไต้ะนิล)

มัสยิดนี้ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบัน เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๒ แล้วจดทะเบียนเป็นมัสยิด เลขที่ ๘๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖

จากการสำรวจและการศึกษาสถานที่ตั้ง ชื่อ ประวัติความเป็นมาของสุเหร่า หรือมัสยิดในศาสนาอิสลามริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานครพบว่า มีมัสยิดทั้งหมด ๒๕ แห่ง แต่เดิมชาวบ้านเรียกกันว่า สุเหร่า มาตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ แล้วในรัชกาลพระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบันที่มีการดำเนินงานตามพระราช บัญญัติมัสยิดอิสลาม พ.ศ. ๒๔๙๐ จึงมีการจดทะเบียนมัสยิดต่างๆ ในประเทศไทย และมีชื่อมัสยิดเป็นทางการดังเช่นชื่อมัสยิดทั้ง ๒๕ แห่งดังกล่าวนับตั้งแต่นั้นเป็นต้น มาจนถึงปัจจุบัน จึงมีการเรียกสุเหร่าว่ามัสยิด

นอกจากนี้ ที่มาของชื่อมัสยิดก็มีที่มาต่างๆ กัน เช่น ชื่อผู้สร้างมัสยิด ที่ตั้งของมัสยิด เป็นต้น นอกจากนั้นมัสยิดริมคลองแสนแสบยังมีความเป็นมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มาจนถึงรัชกาลปัจจุบัน ซึ่งในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๔ รัชกาลที่ ๕ รัชกาลที่ ๖ รัชกาลที่ ๘ และรัชกาลที่ ๙ มีการสร้างมัสยิดตลอดมาในเขตหนองจอกมากที่สุดจำนวน ๑๒ แห่ง เพราะมีชุมชนมุสลิมอยู่มาตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ จนถึงปัจจุบัน รองลงมาคือเขตบางกะปิ ๓ แห่ง เขตมีนบุรี เขตบึงกุ่ม เขตคลองสามวา เขตละ ๒ แห่ง เขตราชเทวี เขตวัฒนา เขตคันนายาว เขตสวนหลวง มีเขตละ ๑ แห่ง เป็นที่น่าสนใจอีกประเด็นหนึ่งคือ ในรัชกาลปัจจุบันมีการสร้างมัสยิดในเขตหนองจอกเพิ่มอีก ๒ แห่ง คือ มัสยิดนุรุลยะกิน (มัสยิดท่าไข่) และมัสยิดดาร์ลุคอนี (มัสยิดไต้ะนิล) ซึ่งเป็นรัชกาลที่มีพระราชบัญญัติมัสยิดอิสลามเพื่อส่งเสริมศาสนาอิสลามให้เจริญยิ่งขึ้นด้วยกฎหมาย

วัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบ : การดำรงอยู่ในปัจจุบัน

จากประวัติความเป็นมาของวัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานครพบว่า มีการสร้างวัดในพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยธนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๕ คือ วัดแสนแสบ ที่ตั้งชื่อวัดตามชื่อพื้นที่ที่เรียกว่าทุ่งแสนแสบของพระนคร ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ จึงมีการสร้างสุเหร่าในศาสนาอิสลามคือ สุเหร่ากองอาสาราม เนื่องจากผู้สร้างสุเหร่าเป็นกลุ่มมุสลิมจามหรือเขมรรุ่นแรกคือ พระยาบังสัน (มัน্ন) ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ มีการสร้างวัดเพิ่มจำนวน ๘ แห่ง ซึ่งเป็นสมัยที่ขุดคลองแสนแสบ ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ จนถึงรัชกาลปัจจุบัน มีการสร้างสุเหร่าตลอดมาเกือบทุกรัชกาล (ยกเว้นรัชกาลที่ ๗) และเมื่อมีพระราชบัญญัติมัสยิดอิสลาม พ.ศ. ๒๔๙๐ ก็มีการจดทะเบียนมัสยิดเป็นทางการทุกมัสยิดตลอดสายคลองแสนแสบในปัจจุบัน รวมมีสถานที่ทางศาสนา ๓๖ แห่ง คือ วัด ๑๑ แห่ง กับมัสยิด ๒๕ แห่ง อันเป็นภาพลักษณ์ริมคลองแสนแสบที่โดดเด่นและน่าสนใจอย่างยิ่ง เช่น วัดใหม่ช่องลมอยู่ตรงข้ามมัสยิดดาร์ลุค

ซีนิน มัสยิดริวานันอิสลามอยู่ติดกับวัดจันทวงศารามในฝั่งเหนือ หรือวัดหนองจอก
อยู่ตรงกลางมัสยิด ๑๒ แห่งในเขตหนองจอก ดังรายละเอียดในแผนที่ข้างล่างนี้^๔

^๔ รุ่งอรุณ กุลธำรง, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่อง คลองแสนแสบ: การศึกษา
ความหลากหลายทางศิลปวัฒนธรรมของศาสนสถาน หน้า ๘๐ - ๘๑.

คำว่า ดำรง ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้ความหมายว่า “ดำรง ก. ทรงไว้, ขูไว้, ทำให้คงอยู่”^๔ ซึ่งผู้เขียนใช้คำว่าดำรง หมายถึง ทำให้คงอยู่คือ วัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบมีปัจจัยอะไรที่ทำให้คงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน

จากปรากฏการณ์การดำรงอยู่ในปัจจุบันของวัดกับมัสยิดมากมายหลายแห่ง ถึง ๓๖ แห่งริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานครแสดงให้เห็นประจักษ์ว่าริมคลองแสนแสบมีรากฐานทางวัฒนธรรมที่ทำให้วัดกับมัสยิดดำรงอยู่คู่กันมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน อันเกิดจากปัจจัยหลายประการที่ส่งเสริมให้วัดกับมัสยิดสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน กล่าวคือ

๑. ปัจจัยทางประวัติศาสตร์

วัดกับมัสยิดเป็นสถานที่ทางศาสนาริมคลองแสนแสบอันเกิดจากเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ ตั้งแต่การขุดคลองใหม่ในทุ่งแสนแสบเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำระหว่างพระนครกับหัวเมืองฉะเชิงเทรา ปรากฏในบุรีในภาคตะวันออกที่ใช้ในการขนส่งอาวุธ เสบียงอาหาร กำลังพลจากเมืองหลวงไปเขมรและญวนระหว่างการสงครามอันนมัสยามยุทธ ซึ่งใช้เวลา ๑๔ ปี เมื่อรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ โดยมีพระยาพิพัฒน์ฯ เป็นผู้ดำเนินการว่าจ้างให้ชาวจีนขุดคลองระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๐ – ๒๓๘๓ ตั้งแต่หัวหมากถึงบางนาให้คลองมีความยาว ๑,๓๓๗ เส้น ๑๙ วา ๒ ศอก ความกว้าง ๖ วา ความลึก ๖ ศอก หลังจากนั้น คลองแสนแสบยังคงมีความสำคัญในการคมนาคมทางน้ำเพื่อการค้าขาย การติดต่อ ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รัฐบาลขุดซ่อมและขยายคลองออกไปอีกเพื่อประโยชน์ในการเดินทางทางเรือจากพระนครไปฉะเชิงเทรา ปรากฏในบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ และ พ.ศ. ๒๔๕๑ สิ้นพระราชทรัพย์ ๖,๐๐๐ บาท ทำให้รักษาสภาพคลองแสนแสบให้ดีต่อไป เพราะเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญทางหนึ่งในสมัยนั้น

^๔ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๔๐๖.

นอกจากนั้น กรมคลองในรัชกาลที่ ๕ ยังได้ก่อสร้างประตุน้ำสำหรับทดน้ำ เพื่อให้เรือต่างๆ แล่นเดินทางไปได้สะดวกตลอดเวลา ไม่ต้องรอเดินทางเฉพาะหน้า น้ำเช่นในอดีต ดังนั้นคลองแสนแสบจึงมีประตุน้ำ ๓ ประตูคือ ประตูน้ำสระปทุมวัน ประตูน้ำบางขุนนก ประตูน้ำท่าไข่ พร้อมทั้งมีที่פקเก็บเงินค่าธรรมเนียม มีค่าใช้จ่ายในการทำทั้งสิ้น ๒๔๓,๘๐๐ บาท^{๑๐}

จะเห็นได้ว่า คลองแสนแสบมีความสำคัญในการคมนาคมทางน้ำตั้งแต่รัชกาล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา เพื่อการยุทธศาสตร์ การปกครอง แล้วพัฒนามาเป็นการคมนาคมทางน้ำเพื่อการขนส่ง การค้าขาย การสาธารณสุข โภค การเกษตรกรรมในสมัยต่อมา จึงทำให้มีผู้คนมาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ สองฝั่งคลองแสนแสบกระจายตลอดเส้นทางคลองทั้งคนไทยและมุสลิม เมื่อเกิด สังคมสองฝั่งคลองแสนแสบจึงทำให้เกิดความต้องการศาสนสถานเพิ่มขึ้นในรัชกาล ที่ ๓ เป็นต้นมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ ซึ่งมีการสร้างทั้งวัดและมัสยิดสองฝั่งคลอง แสนแสบ แล้วสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

ภาพคลองแสนแสบในอดีต

(ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม)

^{๑๐} ปิยนาด บุนนาค ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา อาดานิตติ, คลองในกรุงเทพฯ: ความ เป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่องกรุงเทพฯ ในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕) หน้า ๓๓, ๑๐๑, ๑๐๕.

๒. ปัจจัยทางสังคมคนไทยกับมุสลิม

วัดกับมัสยิดเป็นสถานที่ทางศาสนาริมคลองแสนแสบ อันเกิดจากการร่วมมือร่วมใจของคนในสังคมเรื่องการตั้งถิ่นฐาน ความเป็นอยู่ การทำมาหากิน ณ ถิ่นใดถิ่นหนึ่งของริมคลองแสนแสบ ซึ่งเรียกกันว่า สังคมคนไทยที่มีการตั้งถิ่นฐานกันบริเวณวัดแสนแสบในสมัยกรุงธนบุรี ในเวลาเดียวกันก็มีมุสลิมอพยพเข้ามา ณ พุ่งแสนแสบก็มีการตั้งถิ่นฐานของสังคมมุสลิมเช่นเดียวกัน เนื่องจากในสมัยกรุงธนบุรีที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงมีนโยบายจัดสรรที่ดินที่อยู่อาศัยให้กับกลุ่มคนต่างๆ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๓ ตามนโยบายการปกครอง เช่น กลุ่มมุสลิม ตั้งแนวพระราชกระแสนของสมเด็จพระเจ้าตากสินว่า “...สำหรับมุสลิมนั้น ข้าขอให้อยู่ทางฝั่งตะวันออกแถว**มักกะสัน**ไปจนถึง**ทุ่งแสนแสบ** คอยช่วยข้าดูแลฝั่งโน้น...”^{๑๑}

ครั้นถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ จึงมีทั้งสังคมคนไทยกับสังคมมุสลิม มีมุสลิมกลุ่มแรกที่อพยพมาตั้งถิ่นฐาน คือ มุสลิมมลายูที่อพยพมาจากสงครามไทยกับปัตตานี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ แล้วไทยอพยพเขลยเหล่านี้ ให้อยู่ในท้องที่ต่างๆ เช่น มหานาค พระโขนง คลองตัน เมืองมื่น หนองจอก ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ไทยได้อพยพเขลยมุสลิมมาอีกครั้งจากกลันตัน ไทรบุรี มาไว้ที่ทรายทองดินริมคลองแสนแสบซึ่งมีสุเหร่าตั้งอยู่ที่ทรายทองดินเป็นหลักฐานมาจนถึงปัจจุบันด้วย นอกจากนั้นยังมีมุสลิมมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านดอน มุสลิมกลุ่มมลายูนี้ในอดีตเรียกตัวเองว่า คนมลายู ไม่พูดภาษาไทย แต่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยใน พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมา ก็ไม่คิดว่าเป็นเขลยเช่นในอดีต คงมีแต่ความรักชาติรักแผ่นดิน แล้วเรียกตนเองว่า ไทยมุสลิมหรือมุสลิมไทย มาจนถึงปัจจุบัน เพราะเป็นคนไทยที่นับถือศาสนาอิสลาม

มุสลิมอีกกลุ่มหนึ่งคือ มุสลิมจามที่บ้านควี รัชการในกรมอาสาจามซึ่งมีส่วนร่วมในการขุดคลองแสนแสบเพื่อใช้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ไปเขมร เมื่อรัชกาลที่ ๓ มุสลิมจามกลุ่มนี้ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณสุเหร่าบ้านควี^{๑๒}

^{๑๑} วินัย สมะฮอน, “มุสลิมนอกพื้นที่ภาคใต้,” **เอเชียปริทัศน์** ๒๓, ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๔๕): ๘๑.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕ - ๘๘.

จะเห็นได้ว่า ริมคลองแสนแสบมีสังคมของคนไทยกับมุสลิมมาตั้งถิ่นฐาน
พร้อมกัน นับตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ จึงมีการขยายถิ่นที่อยู่
กระจายออกไปเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะนับตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา ซึ่งมีการขุดคลอง
และทำประตุน้ำคลองแสนแสบ จึงทำให้สังคมไทยกับสังคมมุสลิมพึ่งพาตนเองได้มี
ความเข้มแข็งมั่นคงขึ้นด้วยพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์ไทย จึงมีความ
ต้องการวัดกับมัสยิดเพิ่มขึ้นตามการเพิ่มของสมาชิกแต่ละสังคม เช่น ในรัชกาลที่ ๓
มีการสร้างวัดเพิ่มขึ้นถึง ๘ แห่ง และมัสยิดอีกหลายแห่ง จนถึงปัจจุบันรวม
๒๕ แห่ง

๓. ปัจจัยทางศาสนา

วัดกับมัสยิดเป็นสถานที่ทางศาสนาริมคลองแสนแสบอันเกิดจากความเชื่อ
ความเลื่อมใส ความศรัทธาในการนับถือศาสนาของศาสนิกชนแต่ละศาสนา คือ วัดเป็น
สถานที่ทางพระพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชน สุเหร่าหรือมัสยิดเป็นสถานที่ทางศาสนา
ของอิสลามิกชน วัดกับมัสยิดจึงเป็นหลักฐานโบราณสถานให้เห็นชัดเจนว่า ณ ที่ตั้งวัด
กับมัสยิดริมคลองแสนแสบนั้น มีความเจริญทางพระพุทธศาสนาและศาสนาอิสลามมา
ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลปัจจุบัน โดยพิจารณาได้จาก
การตั้งวัดแสนสุขและสุเหร่าในทุ่งแสนแสบสืบทอดต่อกันมาอีกหลายแห่งในสมัย
กรุงรัตนโกสินทร์ เช่น วัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบฝั่งเหนือในกรุงเทพมหานคร
ได้แก่ มัสยิดยามีอุลค็อยรียะห์ (มัสยิดบ้านครัว) วัดติสสงฆาราม (วัดมักกะสัน)
วัดใหม่ช่องลม มัสยิดริตวานุ่นอิสลาม (มัสยิดคลองจั่น) วัดจันทวงคาราม (วัดกลาง)
มัสยิดยัมอียะตุ้นมุสลิมีน (สุเหร่าแดง) มัสยิดอัลสลาม (มัสยิดคลองกุ่ม) มัสยิดยามี
อุลมุบาตี (มัสยิดบางเตยล่าง) วัดบำเพ็ญเหนือ (วัดบางเพ็งเหนือ) วัดแสนสุข
(วัดแสนแสบ) มัสยิดฮิญาตุลอิสลามียะฮ์ (มัสยิดแสนแสบ) มัสยิดกามาลุลอิสลาม
(มัสยิดทรายทองดินใต้) มัสยิดดาร์ลุลมุตตะกิน (มัสยิดคู้ขัว) มัสยิดดาร์ลุซซุนนี (มัสยิด
กระทุ่มราย) มัสยิดชอลาฮุดดีน (มัสยิดโรงเรียนศาสนศึกษา) และมัสยิดดาร์ลุณอิม
(สุเหร่าใหม่) รวมทั้งสิ้น ๑๖ แห่ง และวัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบฝั่งใต้ อีก ๒๐
แห่ง คือ มัสยิดดาร์ลุลมุห์ซันนีน (มัสยิดบ้านดอน) วัดภาชี มัสยิดยามีอุลอิสลาม (มัสยิด
คลองตัน) มัสยิดชีรอญ์อุบาตะห์ (มัสยิดพระรามเก้า) วัดพระไกรสิทธิ์ (วัดน้อย)
วัดเทพศิลา (วัดตึก) มัสยิดยามีอุลอิสลาม (มัสยิดรวมคำแหง) วัดศรีบุญเรือง

วัดบำเพ็ญใต้ มัสยิดอิดดฮาตร์อุลุมุดดิน (มัสยิดแสนแสน) มัสยิดอัลเอียะห์ซาน (มัสยิดศาลาตุ้) มัสยิดนุรุลสะลาม (กุโบร์โต๊ะเยาะห์) มัสยิดดาร์ลุสสะลาม (มัสยิดบาหยัน) มัสยิดดาร์ลุคอยรอต (มัสยิดเจียรดับ) มัสยิดอัลอุสนา (มัสยิดเจียรดับ) วัดหนองจอก มัสยิดอินดาร์ลุมีนา (มัสยิดหะยีมีนา) มัสยิดอาซานุดดิน (มัสยิดศาลาแดง) มัสยิดนุรุลยะกิน (มัสยิดท่าโข) มัสยิดดาร์ลุกอณี (มัสยิดโต๊ะนิล)

จะเห็นได้ว่า เมื่อศาสนามีความเจริญ ณ ที่แห่งใด ย่อมมีหลักฐานแสดงการดำรงอยู่ทางศาสนาให้เห็นประจักษ์เป็นวัตถุไว้มอง ดังเช่น วัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสนจากอดีตมาจนถึงปัจจุบันที่สะท้อนให้เห็นการประพฤติปฏิบัติศาสนกิจทางศาสนาด้วย เช่น การประกอบศาสนกิจของพุทธบริษัทในวัด เป็นแบบวัดคามวาสี (วัดฝ่ายคั่นถุระ) ทั้งหมด ซึ่งเฉลิม รัตนทัศนีย์ กล่าวไว้ว่า วัดคามวาสี มีความมุ่งหมายให้คณะสงฆ์ศึกษาพระพุทธานุศาสนเพื่อสอนประชาชนในเมือง วัดจึงสร้างอยู่ในเมืองและมีการจัดระเบียบการก่อสร้างเพื่อการใช้สอยและก่อให้เกิดศรัทธาแก่ประชาชน^{๑๑} นอกจากนี้วัดยังมีบทบาททางศาสนาในสังคมกรุงเทพฯ ด้วย เช่น วัดบำเพ็ญเหนือ ดังที่สุริชัย หวันแก้ว กล่าวถึงวัดบำเพ็ญเหนือว่า วัดบำเพ็ญเหนือเป็นวัดที่มีกิจกรรมหลักคือ พิธีกรรมทางศาสนาและกิจกรรมต่าง ๆ ส่งเสริมการศึกษา โดยเน้นการศึกษาเด็กยากจน ให้การศึกษาแก่พระสงฆ์สามเณร^{๑๒}

ส่วนมัสยิดริมคลองแสนแสนนั้น เป็นหลักฐานสถานที่แสดงความศรัทธาของมุสลิมที่ปฏิบัติตามหลักศรัทธา ๖ ประการ คือ

- ๑) ศรัทธาว่ามีพระเจ้าองค์เดียว คือ พระองค์อัลลอฮ์
- ๒) ศรัทธาในบรรดาเทวทูตมาลิกะฮ์
- ๓) ศรัทธาในบรรดาคัมภีร์
- ๔) ศรัทธาในบรรดาศาสนทูต

^{๑๑} เฉลิม รัตนทัศนีย์, *วิวัฒนาการศิลปะสถาปัตยกรรมไทยพุทธศาสนา* (กรุงเทพฯ: สมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๒๖ - ๑๒๗.

^{๑๒} สุริชัย หวันแก้ว, “บทบาทวัดและพระสงฆ์ในสังคมกรุงเทพฯ ปัจจุบัน” ใน *เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง บ้านและวัด: พื้นฐานสำคัญของสังคมไทย* (จัดโดยสถาบันไทยศึกษา ฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ ๑๕ - ๑๖ กันยายน ๒๕๒๙ ณ ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), หน้า ๘ - ๑๒.

๕) ศรัทธาในวันพิพากษา

๖) ศรัทธาในกฎกำหนดสภาวการณ^{๑๔}

การละหมาดที่มุสลิมมีการละหมาดวันละ ๕ เวลา
มัยยิดริวานันอิสลาม (มัยยิดคลองจั่น)

นอกจากนั้น จากการสำรวจมัยยิดและได้สัมภาษณ์มุสลิมคือ นายประเสริฐ นิยม จากชุมชนบ้านดอน (สุเหร่าบ้านดอน) แล้วได้พบว่า ชุมชนบ้านดอนมีมุสลิมเป็นส่วนใหญ่ให้ความเห็นว่า ชุมชนเข้มแข็งได้คนต้องนับถือศาสนา กลัวบาป ซึ่งสอดคล้องกับความเห็นของนายอุดม หอมทวนลม คนไทยพุทธในชุมชนประจัญคติที่อยู่ข้างชุมชนบ้านดอน ที่แสดงความเห็นว่า ชุมชนบ้านดอนนั้นเข้มแข็งเพราะรู้จักใช้หลักศาสนา มาแก้ปัญหาชุมชน เช่น ปัญหายาเสพติด และมีความร่วมมือกันดีเพราะมีคณะกรรมการชุมชน มีการประสานงาน มีเสียงตามสายจากสุเหร่าบ้านดอนเพื่อประชาสัมพันธ์ ในขณะที่ชุมชนประจัญคติของตนต้องเดินบอกตามบ้าน

^{๑๔} พัทยา สายหู, “สังคมและวัฒนธรรมมุสลิมในภาคกลาง,” สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง. ๑๔ (๒๕๔๒): ๖๖๔๗-๖๖๔๘.

ด้านวิถีชีวิตนั้น คนบ้านดอนนิยมอยู่ในบ้าน อยู่ในชุมชน แต่คนในชุมชน ประชัญคติชอบออกไปข้างนอกมากกว่า นอกจากนี้ นายอุดม หอมทวนลม ยังให้ความเห็นเพิ่มเติมว่า ชุมชนประชัญคติอยู่ใกล้กับวัดใหม่ช่องลมแต่คนเข้าวัดน้อย คนไทยพุทธมีการอยู่เพื่อตน ส่วนมุสลิมในศาสนาอิสลามนั้นมีแบบแผนการดำเนินชีวิต^{๖๖}

๔. ปัจจัยทางศิลปะ

วัดกัมมัศยิตเป็นสถานที่ทางศาสนาริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานคร อันเกิดจากพัฒนาการทางศิลปะกับศาสนา มีการบูรณาการทางศิลปะกับพระพุทธศาสนาแล้วสร้างวัด และศิลปะกับศาสนาอิสลามแล้วสร้างมัสยิด กล่าวคือ

วัดริมคลองแสนแสบมีพัฒนาการมาจากศิลปะไทยตั้งแต่สมัยธนบุรีคือ วัดแสนแสบหรือวัดแสนสุขในปัจจุบัน แล้วพัฒนามาเป็นวัดสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ รวม ๘ วัด คือ วัดบำเพ็ญเหนือ วัดศรีบุญเรือง วัดจันทวงศาราม วัดดิสงฆาราม วัดพระไกรสิทธิ์ วัดเทพลีลา วัดภาชี และวัดบำเพ็ญใต้ แล้วจึงมีวัดใหม่ช่องลม วัดหนองจอก ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แล้วมีการปรับปรุงพัฒนามาจนถึงปัจจุบัน ดังนั้นวัดดังกล่าวจึงมีลักษณะศิลปะไทยสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีองค์ประกอบของศิลปะวัดคล้ายๆ กันคือ

อุโบสถ	เป็นสถานที่ประชุมสงฆ์ ประกอบศาสนพิธี
กำแพงแก้ว	เป็นกำแพงแสดงเขตของอุโบสถ
สีมา	เป็นเครื่องหมายบอกเขตอุโบสถทั้ง ๘ ทิศ
วิหาร	เป็นที่ประดิษฐานของพระพุทธรูปคู่กับอุโบสถ
ศาลาการเปรียญ	เป็นสถานที่ที่พระสงฆ์ใช้แสดงธรรม
กุฏิ	เป็นอาคารที่พักอาศัยของพระสงฆ์
หอรบะซัง	เป็นสิ่งก่อสร้างสำหรับแขวนระฆัง
เมรุ	เป็นสถานที่เผาศพ
เจดีย์	เป็นปูชนียสถานทางพระพุทธศาสนา

^{๖๖} สัมภาษณ์ นายประเสริฐ นิยม ณ มัสยิดดารุลมุห์ซินีน (มัสยิดบ้านดอน) และ นายอุดม หอมทวนลม ณ ชุมชนประชัญคติ.

กำแพง เป็นเครื่องแสดงขอบเขตของวัด
 ศาลาท่าน้ำ เป็นศาลาโถง อยู่ริมคลองเพื่อใช้ขึ้นลงเรือ เมื่อเดินทาง
 ไปวัดทางน้ำ

ในบทความวิจัยนี้ ผู้เขียนขอยกตัวอย่างศิลปะไทยของวัดต่างๆ ด้วยภาพ
 จากการสำรวจพื้นที่ เช่น

อุโบสถวัดดิสหงษาราม (วัดมักกะสัน)

หอกลองวัดดิสหงษาราม (วัดมักกะสัน)

วัดเทพลีลา (วัดตึก)

สีมาวัดเทพลีลา (วัดตึก)

หอกลองวัดศรีบุญเรือง

หอระฆังวัดศรีบุญเรือง

อุโบสถวัดศรีบุญเรือง

วัดป่าชัย

มัสยิดสองฝั่งคลองแสนแสบมีพัฒนาการมาจากศิลปะโรมันในศาสนาอิสลาม มัสยิดดังกล่าวเริ่มมีสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ คือ มัสยิดยามีอุลค็อยรียะห์ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ มีมัสยิดดารุสสะลาม รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ มีมัสยิดยามีอุลมุบตาดี มัสยิดอีตาบายตุลอิสลามียะฮ์ มัสยิดดาร์ลุมุตตะกิน มัสยิดยามีอุลอิสลาม รัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ มีมัสยิดฮาซานุดดีน รัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ มีมัสยิดอิตตอาตร์อุลมุคดীন และในรัชกาลปัจจุบันมีมัสยิดนุรุลยะกิน และมัสยิดดาร์ลุลกอนี ดังนั้นมัสยิดดังกล่าวจึงมีลักษณะทางศิลปะของมัสยิดในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีองค์ประกอบของศิลปะมัสยิดคล้ายๆ กัน โดยเน้นประโยชน์ใช้สอยทางพิธีกรรมในศาสนา และไม่มีรูปเคารพเช่นเดียวกับวัดในพระพุทธศาสนา คือ

อ่างน้ำ	เป็นที่ใส่น้ำบริเวณมัสยิดเพื่อชำระร่างกายก่อนทำพิธีละหมาด
ห้องพิธี	เป็นห้องประกอบพิธีละหมาด
มิหรับ	เป็นที่ยืนของอิหม่ามในการประกอบพิธีละหมาดอยู่ที่ผนังข้างในสุดของห้องพิธี
มินบาร์	เป็นที่ใช้สอนศาสนาอิสลาม มีบันไดขึ้นแคบๆ มีการตกแต่งลวดลายงดงาม อยู่ทางซ้ายของมิหรับ
มินาเรต	เป็นหอคอยที่โดดเด่นมาก มีความสูงเห็นแต่ไกล แสดงตำแหน่งมัสยิด มีรูปร่างเป็นทรงกระบอก เป็นที่กระจายเสียง
โดม	เป็นหลังคารูปครึ่งวงกลมเหนือห้องพิธีซึ่งมีขนาดใหญ่ที่สุด ^{๑๗}

ในบทความวิจัยนี้ ผู้เขียนขอยกตัวอย่างศิลปะของมัสยิดจากการสำรวจพื้นที่ เช่น

^{๑๗} ปัญญา เทพสิงห์, ศิลปะเอเชีย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๕ - ๑๓๔.

มัสยิดยามีอุลอิสลาม (มัสยิดคลองตัน)

มัสยิดคลองจั่น

มัสยิดดารุ้ลมุห์ซีนิน (มัสยิดบ้านดอน)

มัสยิดยามีอุลคียะริยะห์ (มัสยิดบ้านครัว)

บทสรุป

ความเป็นมาและการดำรงอยู่ของวัดกับมัสยิดริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานคร สมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้นมีรากฐานมาจากสมัยกรุงธนบุรี ประกอบด้วยสถานที่ทางศาสนา ๒ ศาสนา ทั้งวัดในพระพุทธศาสนากับมัสยิดในศาสนาอิสลาม ด้วยพระบารมีปกเกล้าฯ และพระมหากษัตริย์ในพระมหากษัตริย์ของประเทศไทย ทุกพระองค์ ซึ่งทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภ์และทรงทำนุบำรุงศาสนาทั้งพระพุทธศาสนา ศาสนาอิสลาม จึงทำให้เกิดความเจริญทั้งสังคมกับวัฒนธรรมในบริเวณริมคลองแสนแสบสืบต่อกันมา นับตั้งแต่มีการขุดคลองแสนแสบ การตั้งถิ่นฐาน การทำมาหากิน การนับถือศาสนา การสร้างวัดกับมัสยิด การคมนาคม ซึ่งล้วนมีการผสมผสานความรู้ทั้งทางศาสนาและศิลปะ มีการปรับปรุงดัดแปลงให้เหมาะสมแก่สมัยกาลเวลา ความเป็นอยู่ของสังคมไทยที่มีทั้งคนไทยกับมุสลิม และมีการถ่ายทอดความรู้ให้แก่แพร่หลายออกไปตลอดสายคลองแสนแสบเป็นศิลปะของวัดกับมัสยิดจากบรรพบุรุษมายังพุทธศาสนิกชนกับอิสลามิกชนในปัจจุบัน อันเป็นความสัมพันธ์อันดีสืบต่อกันจนกลายเป็นสังคมต้นแบบของการอยู่ร่วมกันของคนต่างศาสนา

เชื้อชาติ ที่อยู่ในสังคมไทยภายใต้ร่มพระบารมีของพระมหากษัตริย์ไทยตลอดมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน เพื่อการพัฒนาวิถีสังคมไทยต่อไป

นอกจากนี้ยังเป็นที่น่าสนใจเพิ่มเติมว่ามีการตั้งชื่อวัดกับมัสยิดที่สอดคล้องกับชื่อท้องถิ่นแสนแซบ คือ วัดแสนแซบ (ปัจจุบันคือวัดแสนสุข) มัสยิดแสนแซบ ๒ แห่ง ทั้งฝั่งเหนือ (ปัจจุบันคือมัสยิดฮิญาตุลอิสลามียะฮ์) และฝั่งใต้คลองแสนแซบ (ปัจจุบันคือมัสยิดฮิดดาตฺรอุลมุตดิน)

บรรณานุกรม

- คณะกรรมการอิสลามประจำกรุงเทพมหานคร, สำนักงาน. **รายชื่อนักศาสนิกที่อยู่วัดริมคลองแสนแสบในกรุงเทพมหานคร, ๒๕๕๒.** (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)
- คู่มือการถวายความรู้แก่พระสังฆาธิการสำหรับปีสัปดาห์วัฒนธรรมไทย ๒๕๓๘-๒๕๔๐ หลักสูตรอนุรักษและพัฒนาศิลปกรรมของวัด.** กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๙.
- จุฬาลงกรณ์, มหาวิทยาลัย ฝ่ายวิชาการ สถาบันไทยศึกษา. **เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการเรื่อง บ้านและวัด: พื้นฐานสำคัญของสังคมไทย** จัดโดยสถาบันไทยศึกษา ฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ ๑๕ - ๑๖ กันยายน ๒๕๒๙ ณ ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **เสด็จประพาสคลองแสนแสบ.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.
- เฉลิม รัตนทัศนีย์. **วิวัฒนาการศิลปะสถาปัตยกรรมไทยพุทธศาสนา.** กรุงเทพฯ: สมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๙.
- ทะเบียนมัสยิดในประเทศไทย พ.ศ. ๒๕๓๕.** กรุงเทพฯ: ฝ่ายกิจการศาสนาอิสลาม กองศาสนาอุปถัมภ์ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๖.
- ทำเนียบวัดแห่งประเทศไทย รวม ๗๒ จังหวัด.** กรุงเทพฯ: วัชรินทร์การพิมพ์, ๒๕๑๙.
- ปัญญา เทพสิงห์. **ศิลปะเอเชีย.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- ปิยนาด บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ธาดานิติ. **คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๕๒๕)** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
- แผนที่แสดงเขต อำเภอ ตำบล เทศบาล และข้อมูลพื้นฐานของจังหวัด พ.ศ. ๒๕๓๘** กรุงเทพฯ: สำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, ม.ป.ป.
- พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒.** กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖.

พัทธยา สายหู, สังคมวัฒนธรรมมุสลิมในภาคกลาง. **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง**
๑๔ (๒๕๔๒): ๖๖๔๗-๖๖๔๘.

พุทธศาสนสถาน, กอง ฝ่ายพุทธศาสนสถาน. **ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่มที่ ๑.**
กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๕.

มติชน วันที่ ๙ มกราคม ๒๕๕๓ หน้าพิเศษ.

มหาดไทย, กระทรวง กรมการปกครอง สำนักบริหารการทะเบียนทั่วไป. **ประมวลสถิติ**
งานการทะเบียนปี ๒๕๕๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อาสารักขาตินแดน, ๒๕๕๓.

มหาดไทย, กระทรวง กรมการปกครอง กองทะเบียน. **บทความวิทยุ.** ม.ป.ท. ม.ป.ป.
รุ่งอรุณ กุลธำรง. **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่อง คลองแสนแสบ: การศึกษาความ**
หลากหลายทางศิลปวัฒนธรรมของศาสนสถาน. และภาพประกอบ ๒๕๕๒.

ทุนสนับสนุนการวิจัยจากเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเฉลิมฉลองสมเด็จพระ

เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

วัฒนธรรม, กระทรวง กรมศิลปากร. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ **ฉ/ร ๑๖๕๒**
(๒๕๐๓๕) ภาพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสคลองแสนแสบ

(๑๙ ตุลาคม ๒๕๒๖)

วินัย สมะฮูน. มุสลิมนอกพื้นที่ภาคใต้. **เอเชียปริทัศน์** ๒๓, ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม
๒๕๔๕): ๗๕-๙๘.

ศิลปกรรมไทย: พระพุทธปฏิมา พระบรมมหาราชวัง วัด เรือนไทยภาคกลาง ฉบับ
ราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๖.
อนุমানราชธน, พระยา. **เชื้อชาติ ภาษา และวัฒนธรรม.** พระนคร: กองวัฒนธรรม
กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๘.

สัมภาษณ์

นายประเสริฐ นิยม ณ มัสยิดดารุ้ลมุห์ซินีน กรุงเทพมหานคร

นายอุดม หอมทวนลม ณ ชุมชนประจัญคดี กรุงเทพมหานคร

อาจารย์พยุพพร ไตรรัตน์สิงห์กุล, ครูวิทยฐานะชำนาญการพิเศษ โรงเรียนสิทธิสุนทร
อุทิศ ตำบลโพรงอากาศ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา